

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII ст. – ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН

**Олег
ЯРОШИНСЬКИЙ**
кандидат
історичних наук,
вчений секретар
НДІУ

Українська національна революція середини XVII ст. була першою спробою українців усіх без винятку регіонів України здобути політичну, економічну, духовно-релігійну незалежність та запровадити прогресивний соціально-економічний устрій революційними засобами й методами. Оскільки політична система Речі Посполитої виявилася нездатною до самореформування та еволюційного розв'язання гордієвого вузла складних і взаємопов'язаних етнопольських, міжконфесійних і соціально-економічних суперечностей, які гальмували розвиток української нації та загрожували її існуванню, вона мусила розрубувати його революційним шляхом. З'ясування причинно-наслідкових зв'язків, які породили визвольну епопею на Волині, діалектики революційного руху в цьому важливому національному регіоні, його характерних рис і особливостей підтвердило єдність і нерозривність українського національно-визвольного процесу 1648-1659 рр.

Враховуючи тотожність причин і змісту революційних подій, їх основних чинників і складу учасників на всіх українських землях, можна виділити такі найістотніші ознаки цього надзвичайно складного історичного феномену:

1. Визвольна боротьба українців усіх вітчизняних регіонів була обумовлена особливостями колоніального становища України у складі Речі Посполитої, досить жорстким гнобленням Польщею української нації без урахування зростання її реальної ролі в економіці та військово-політичній сфері польсько-литовської держави, кількісної переваги над титульними націями та українських (руських) традицій.

2. Революція 1648-1659 рр. здійснювалася українською нацією проти колоніальної системи Речі Посполитої з її польською політичною, ідеологічною, релігійною, соціально-економічною підсистемами. Нетрадиційні спроби істориків умонтувати в зміст Національної революції низку подій 60-70-х рр., які були похідними від досліджуваних, доречніше розглядати в контексті з'ясування наслідків цього видатного явища вітчизняної та світової історії. Інакше доведеться обґрунтовувати підстави виникнення українсько-російських, українсько-турецьких конфліктів та громадянської війни в ко-

зацькій Україні напередодні Національної революції.

3. Український революційний рух повсюдно мав етнопольське (антипольське, частково – антилитовське й антиєврейське) національно-релігійне (антикатолицьке), соціально-економічне (антифеодалне – протимагнатське, протишляхетське) спрямування. Оскільки кожний з цих взаємопов'язаних напрямків був викликаний відповідною політикою польських владних підсистем і захищався політичною системою польсько-литовської держави, цей рух у цілому мав національно-визвольний характер. Тісно переплетені між собою етно-національні, релігійно-конфесійні й соціально-економічні мотиви стали тоді не окремими сторонами, а органічними частинами української національно-визвольної боротьби.

Таким чином, українська нація однією з перших у світовій історії започаткувала новий, якісно вищий від попереднього етапу національно-визвольного процесу, класифікований згодом як епоха революцій національно-визвольного типу.

Як засвідчує історичний досвід, у ході цих революцій, поряд із першочерговими завданнями щодо ліквідації колоніальної залежності, утвердження політичної та економічної самостійності, розв'язувалися соціально-економічні й духовні проблеми, пов'язані з колоніальним пануванням, та усувалися найсуттєвіші перешкоди національного розвитку раніше поневолених народів.

4. Революція охопила тривалий проміжок часу, її розвиток був нерівномірним, характеризувався найвищим піднесенням визвольної боротьби 1648 р., наступними стрибкоподібними спалахами національної активності 1649-1652 рр., звуженням революційної бази до меж козацької України, яка залишалася оплотом українських визвольних змагань 1652-1659 рр.

За розмахом, чинниками та основними векторами боротьби, складом її безпосередніх учасників, залученими зовнішніми чинниками та їхньою роллю в тодішньому процесі виокремлюються два періоди Української національної революції.

Впродовж першого періоду (1648-1652) революція охопила всі без винятку українські землі, які перебували у складі Речі Посполитої, а тому стала воістину загальнонаціональною. Для цього періоду характерні як етно-національні (антипольський, антиєврейський, антилитовський) та національно-релігійні (антикатолицький, частково антиуніатський, антипротестантський), так і соціально-економічні (антимагнатський, антишляхетський) вектори масової революційної боротьби. Основними чинниками революції стали тоді українська армія, яка формувалася з козацтва, селянства, міщанства, патріотичної частини шляхти, та регіональні національно-визвольні сили (повстанські загони, "купи", полки, учасники організованих і стихійних революційних акцій).

Під час найтіснішої взаємодії цих чинників революційна боротьба була найбільш результативною. Упродовж 1648 р. і в першій половині

1649 р. взаємопідсилення основних чинників революції забезпечило блискучі українські військові успіхи й тимчасове визволення всіх українських земель.

Натомість, несподіваний для місцевих повстанців відступ українського війська із західного регіону наприкінці 1648 р., обставини, пов'язані з укладенням Зборівського договору 1649 р. послабили й роздробили загальнонаціональний революційний рух, суттєво погіршивши ситуацію у більшості українських регіонів, хоч і не зупинили там революційні змагання. Лише після невдалої Берестецької кампанії упродовж осені 1651 – весни 1652 рр. Річ Посполита змогла придушити Національну революцію в західному регіоні, що складав переважну більшість земель тодішньої України.

Стрибоподібність революційного процесу виразно простежувалася при з'ясуванні діалектики та особливостей революції на Волині, де виявлено вісім етапів боротьби, які відрізнялися розмахом повстанського руху, змістом подій, їх результативністю, ступенями взаємозв'язку і взаємодії основних революційних чинників упродовж 1648-1652 рр.

Другий період революції (1652-1659) характеризувався неймовірними зусиллями українського уряду та армії зберегти національно-визвольні здобутки на території козацької України та добитись об'єднання всіх етнічно українських земель у складі національної держави.

З огляду на ці завдання й титанічні спроби їх втілення, а також склад української армії, сформованій вихідцями з усіх регіонів України, революційний процес продовжував залишатися загальнонаціональним. Однак, основним і єдиним чинником революції на цьому етапі стала українська армія, а боротьба велася суто військово-політичними засобами й методами. Втративши підтримку регіональних революційних сил через їх поразку, український уряд наполегливо шукав ефективного зовнішнього союзника, що дієво сприяв би виконанню зазначених завдань Української революції. Спроби вирішити ці завдання з допомогою Московської, Шведської, Трансильванської держав завершилися в остаточному підсумку провалом, залишивши глибокий негативний слід у національному житті.

У зв'язку з поразкою регіональних революційних сил, чіткіше увиразнилася етно-національна векторність національно-визвольних змагань, але зовсім зникла соціально-економічна їх спрямованість. Натомість, жителі західного регіону, які становили переважну більшість української нації, нерідко самі ставали заручниками і жертвами жорстоких і кривавих українсько-московських, польських і татарських воєнних акцій.

Провал спроб вирішити українські національні проблеми з допомогою зовнішніх союзників та виснаження й вичерпання вітчизняного людського, господарського ресурсу змусило український уряд шукати примирення з Річчю Посполитою.

З іншого боку, напіврозвалена Українською революцією та супутніми з нею іноземними інтервенціями Річ Посполита не мала достатньої сил для розгрому козацької України – цього останнього оплоту Української революції, а тому була змушена піти на укладення і ратифікацію Гадяцької угоди (1658-1659). За таких обставин у козацькій

Україні було частково збережено українські національно-визвольні здобутки, а Національна революція залишилася незавершеною.

5. Провідною силою Української національної революції та найпотужнішим її чинником стала українська армія, сформована із запорозького (реєстрового й нереєстрового) козацтва, "покозаченого" в ході епохальних подій селянства, міщанства та патріотичної української шляхти з усіх українських регіонів. Під час революції повністю "покозачилася" і стала козацькою територією Брацлавщина й західна частина Київщини, намагалися перетворитися на "козацьку територію" Східна Волинь і Західне Поділля, тобто ті українські землі, де наявність цього стану була нетиповою. На відвоєнованих у поляків землях Східної України вихідці з різних соціальних груп українства сформували якісно новий стан землевласників фермерського типу, поголовно зобов'язаний виконувати військову повинність та боронити національні й особисті здобутки.

Блискучі українські військові перемоги 1648-1649 рр. відіграли вирішальну роль у розгромі регіональних і комбінованих збройних сил Речі Посполитої, стали могутнім стимулятором розгортання революції в усіх куточках України. Натомість невдача під Берестечком пригнітила загальнонаціональний революційний процес, полегшила придушення повстанського руху в західному регіоні.

Виступаючи в ролі революційного стимулятора, українська армія сама потребувала масової підтримки, розгортання національно-визвольної боротьби місцевими патріотичними силами. Втративши таку підтримку, вона не змогла впродовж 1652-1659 рр. добитися виконання кардинальних національних проблем, незважаючи на неймовірні зусилля.

6. Соціальною базою Української національної революції стали українські селяни й міщани. Майже поголовно "покозачившись" у регіонах, охоплених революційним вихором 1648 р., вони і в наступні роки (до середини 1652 р.) були основними носіями прогресивної соціально-економічної та національно-релігійної спрямованості національно-визвольного процесу.

Після відходу української армії із західного регіону наприкінці 1648 р. на них упав непосильний тягар обстоювання визвольних здобутків власними силами. А від часу підписання Зборівського договору, незважаючи на жадливі татарські спустошення, польські каральні експедиції, репресії, поразку українського війська під Берестечком, повсталі селяни й міщани цього регіону аж до весни 1652 р. чинили запеклий опір відновленню польського колоніального режиму, фільварково-панщинної системи господарювання, кріпацтва, впливу католицької церкви тощо.

Через внутрішню розбалансованість основних чинників революції, недооцінку українською революційною верхівкою ролі селянства й міщанства в перебігу національно-визвольного процесу, вона не змогла мобілізувати внутрішній революційний ресурс, прирікаючи, таким чином, українську визвольну епопею на незавершеність.

7. Помітну роль у Національній революції відіграли українська шляхта і православне духовенство, яке здебільшого кооптувалося із шляхетського середовища. Патріотична частина па-

нівної верстви взяла досить активну участь у розбудові української армії, державних структур, розробці урядових програм. Як не дивно, але окремі представники шляхти брали участь не тільки в антипольських і антикатолицьких акціях, а й нерідко очолювали селянські та міщанські виступи яскраво вираженого соціального (антимагнатського, антишляхетського) спрямування. Тому відрадно, що багато істориків уже відійшли від антинаукових тлумачень про тотальне манкуртство та огульне зрадництво цієї верстви в час, який вимагав загальнонаціональної консолідації. Такі антиукраїнські позиції були типовими, передусім, для більшості волинського князівсько-панського угруповання, васально залежної від нього шляхти та тієї її маєткової частини, яка давно зреклася українських національних орієнтирів або займала двоїсто-угодовську позицію. Більше того: ці етнічні маргінали спільно з поляками несамовито придушували визвольну боротьбу за українську незалежність та соціально-економічний прогрес.

8. Українська визвольна епопея здійснювалася типовими для всіх без винятку революцій XVI–XIX ст. збройними формами боротьби та відповідними засобами й методами. Так само типовим було те, що ці форми, методи й засоби не були вигадані українською нацією – їх продиктувала польсько-литовська державна унія, жорстоко придушуючи таким чином найменші заворушення та проливаючи ріки української крові. Задля об'єктивності, слід зазначити, що світова історія аж до XX ст. не знала випадків мирного вирішення колонізаторами національної проблеми поневоленої нації. Тому не випадково, що українська нація гідно відгукнулася на збройний виклик польсько-литовських поневолювачів.

Сприяло цьому й те, що Річ Посполита, переконавшись у неспроможності вирішення оборонних завдань польсько-литовськими силами, допустила існування і зміцнення українського козацтва, яке й стало ядром вітчизняних збройних сил в роки Національної революції. Наявність українських збройних формувань у військово-політичній сфері Речі Посполитої першої половини XVII ст. забезпечила існування в Україні однієї з тих рідкісних обставин, які зумовили блискавичний і небачений доти розмах національно-визвольного процесу. Оскільки збройне протистояння завжди і всюди має жорстокий характер і супроводжується значними втратами сторін, зупинятися на відомих недоліках таких форм і методів боротьби недоречно. Тим більше, що іншого шляху здобуття національної незалежності в XVII ст. людство ще не знайшло.

9. Неабиякий вплив на Українську національну революцію мали зовнішньополітичні чинники. Укладення військово-політичного союзу з Кримським ханством та торговельної угоди з Туреччиною, які були основними зовнішньополітичними противниками Речі Посполитої, із самого початку надали революційним подіям яскраво вираженого протипольського, антидержавного спрямування й суперечили тодішнім псевдолояльним заявам Б. Хмельницького. Водночас, саме завдяки виконанню татарами своїх союзницьких зобов'язань українцями було здобуто перші блискучі перемоги, вщент розгромлено противника під Пилявцями, проведено успішний західний похід 1648 р., досягнуто відносної

військової переваги в ході Збаразько-Зборівської операції 1649 р. Не варто скидати з рахунку вагомість татарського союзницького внеску наступних років. Значною мірою він сприяв закріпленню визвольних здобутків у козацькій Україні.

Цей перший досвід використання зовнішнього чинника показав, що татари були зацікавлені у рішучій боротьбі проти Речі Посполитої доти, доки вона не була вкрай ослаблена й перестала загрожувати татарським національним інтересам. Виходячи із суто власних державних інтересів, татарські хани протидіяли виборенню незалежності в межах українських етнічних кордонів, остерігаючись появи великої Української держави – гідного конкурента їхнім планам. Однак, на відміну від Московського царства, Крим не претендував на приєднання українських земель, задовольняючись їх грабунком та виведенням у неволю місцевих жителів. Тому, з огляду на перспективу, татарський чинник не таїв у собі важкопередбачуваних небезпек для української нації.

Натомість добровільне включення в українські справи московського військово-політичного чинника й укладення союзу 1654 р. майже автоматично перекинуло в табір противника Кримське ханство, погіршило стосунки з Туреччиною. Разом із цим, спроба використати московську військову силу, після більш-менш вдалих операцій 1655-1656 рр., завершилася відомим Віленським провалом та укладенням польсько-московського перемир'я. При цьому від права втручатися в українські справи задля втілення своїх далекосяжних планів московський уряд не відмовився. Так само провальними, хоча менш згубними для вітчизняної долі, виявилися намагання добитися об'єднання українських земель з допомогою шведського і трансильванського зовнішніх чинників.

Окрім конкретно-історичних наслідків, залучення зовнішніх чинників стимулювало появу різноликих зовнішньополітичних орієнтацій серед молоді української еліти. А перебільшення ймовірної ролі зовнішнього фактора незабаром роздробило її ядро, залишаючи зорієнтованими на власні національні сили лише поодинокі постаті.

10. Революція привела до утворення першої Української держави на території козацької України. Незважаючи на нетривалість її незалежного існування, в українській нації з того часу не згасала ідея реалізації своїх політичних і соціально-економічних ідеалів шляхом утвердження власної національної держави.

Боротьба українців середини XVII ст. започаткувала сучасний етап українського націєтворчого процесу, стала генератором розвитку національної самосвідомості та природного націоналізму, що постійно пробуджував до національного самоутвердження і, врешті-решт, привів до проголошення незалежності України та початку розбудови Української держави.

За цей перший вітчизняний досвід українство заплатило життями більше мільйона своїх синів і дочок, спустошенням і обезлюдненням тисяч сіл, міст і містечок, страхітливими руйнаціями тодішніх господарств, надовго збереженим страхом перед новими національними випробуваннями. Загнана у глухий кут українська нація виявила феноменальну здатність до самовідданості і жертвної боротьби за право нащадків зайняти гідне місце серед інших націй.